Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Μέ ἀναφορά στήν περίοδο 1910-1940, ἡ σύντομη κι ἀναγκαστικά σχηματική μελέτη πού ἀκολουθεῖ ἔχει στόχο τήν αὐτάρεσκη στρέβλωση τῆς νεοελληνικῆς αὐτογνωσίας πού τρέφουν κι ἀναπαράγουν δύο διάχυτες μυθολογικές παραστάσεις. Ἡ πρώτη: ὅτι ἡ ἐθνική ὁμοιογένεια καί συνοχή τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπῆρξε τάχα δεδομένη, ἀποτελώντας ἰδιαίτερη — ἄν ὄχι μοναδική — περίπτωση σέ σύγκριση μέ ἄλλους λαούς. Ἀντίθετα: αὐτή ἡ ὁμοιογένεια ἀποτελεῖ σχετικά πρόσφατη, ἐπίπονη κι ἀκριβοπληρωμένη κατάκτηση. Ἡ δεύτερη: ὅτι ὁ ἑλληνικός ἐθνικισμός, πού διαμορφώθηκε μέ ἄξονα τή Μεγάλη Ἰδέα, ὑπῆρξε τάχα κι αὐτός ὁμοιογενής. Ἀντίθετα: ὑπῆρξε πεδίο ἀδιάκοπης σύγκρουσης μέ ταξικές καί γενικότερα κοινωνικές διαστάσεις.

Κατά κανόνα, τό ἱστορικό αἴτημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης καί τῆς δημιουργίας ἐθνικοῦ κράτους προϋποθέτει καί ὑποδηλώνει κάποια ἐθνική ὁμοφωνία μόνο σ' ἕνα πολύ γενικό κι ἀφηρημένο ἐπίπεδο. Πρακτικά καί συγκεκριμένα, συνεπάγεται ἄφευκτα διαμάχη καί σύγκρουση. Γιατί θέτει ἀναγκαστικά καί πιεστικά τό ζήτημα: μέ ποιά μορφή καί μέ ποιά στρατηγική, δηλ. σέ τελευταία ἀνάλυση ἀ π ό π ο ι ό ν ἱστο-

ρικό φορέα θά ἀναληφθεῖ (καί θά ἐλεγχθεῖ) ἡ πραγμάτωση τοῦ αἰτήματος. Τό κρίσιμο αὐτό ζήτημα παραπέμπει αὐτονόητα σέ ταξικούς καί γενικότερα κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς, πού νομοτελειακά ὀξύνονται καθώς ἡ πορεία πρός τήν ἐθνική καί κρατική ὁλοκλήρωση ἀπαιτεῖ τή συντριβή τῶν κάθε λογῆς ἀντιστάσεων «διά πυρός καί σιδήρου». Ὅμοια μέ κεφαλή Ἰανοῦ, ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης εἶναι μοιραῖα ἡ ἐμφύλια σύγκρουση.

Ἀκριβῶς ἀπό τήν ἔκβαση τῆς ἐμφύλιας ἀναμέτρησης ἐξαρτᾶται ἡ συγκεκριμένη μορφή ὁλοκλήρωσης καί προπαντός κράτους πού θά προκύψει τελικά καί τελεσίδικα. Τά πιό εὔγλωττα παραδείγματα ἀπό τήν παγκόσμια καί ἰδίως τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία ἀρκοῦν γιά νά πιστοποιήσουν τήν παραπάνω δυναμική, ὁσοδήποτε συνοπτικά. Στήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους κρίθηκε ὁριστικά ἀπό τή στιγμή πού τήν ἔθεσε ὑπό τόν ἔλεγχό του τό Πεδεμόντιο καί γενικότερα οἱ δυνάμεις πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Καβούρ — κι ὄχι ὁ Γκαριμπάλντι. Τό γερμανικό ἔθνος καί κράτος σφράγισε ἀνεξίτηλα ἡ ἐπικράτηση τοῦ Μπίσμαρκ καί τῆς Πρωσίας στόν ἀγώνα γιά τήν ἐθνική ἑνοποίηση. Τέλος, ἄν ὁ Ἀμερικανικός Ἐμφύλιος Πόλεμος θεωρηθεῖ κρίση ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης μέσα ἀπό τήν ὁποία γεννήθηκε ἤ πάντως ἀνδρώθηκε τό ἀμερικανικό ἔθνος, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῶν Βορείων στάθηκε καθοριστική ἀπό κάθε ἄποψη — πολιτική, οἰκονομική, κοινωνική καί γενικότερα πολιτιστική. Μέ τήν (ἀπαραίτητη) ἀναγωγή σ' ἕνα εὐρύτερο συγκριτικό πλαίσιο, γίνεται φανερό ὅτι συσκοτίζει καί στομώνει πρόωρα τήν ἱστορική ἀνάλυση ἡ ἐμμονή στό πολύ γενικό ἐπίπεδο ἑνός μονοσήμαντου ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ — καί στήν ἑλληνική περίπτωση.

Παρόλο πού ἀπό τήν πρώτη στιγμή ὑπῆρξαν διαμάχες καί συγκρούσεις γύρω ἀπό τό συγκεκριμένο περιεχόμενο καί τή

στρατηγική τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ φάση πού κορυφώθηκαν καί ὁδήγησαν σέ ἀμείλικτο ἐμφύλιο πόλεμο ἦταν ἡ περίοδος 1912-1922. Κι αὐτό γιατί οἱ νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι δημιούργησαν μιάν ἐντελῶς νέα κατάσταση, πού συμπυκνώνεται σέ τρεῖς ἱστορικές προκλήσεις γιά τό ἑλληνικό κράτος καί τόν ἑλληνικό ἐθνικισμό. Σ' αὐτές ἀντιστοιχοῦν τριῶν εἰδῶν ἀντιθέσεις καί κατά προέκταση τρία μέτωπα πολιτικῆς σύγκρουσης.

Πρώτη ἱστορική πρόκληση: ἡ ἀφομοίωση τῶν Νέων Χωρῶν. Πρίν ἀκόμα καλά-καλά «χωνέψει» τή Θεσσαλία καί τήν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας — πού ἀπό τό 1881 παραμένουν οὐσιαστικά ἀναφομοίωτες ἐξαιτίας τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος — τό κράτος τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας ἀντιμετωπίζει μιά χωρίς προηγούμενο κατάσταση: τό διπλασιασμό σχεδόν τῶν ἐδαφῶν καί τῶν κατοίκων του μονομιᾶς. Παρά τήν ἰδεολογική προετοιμασία ἑνός αἰώνα καί τήν ὅποια οὐσιαστική προεργασία (ἰδίως ἀπό τό 1910), ἡ ἀφομοίωση τῶν Νέων αὐτῶν Χωρῶν θέτει ἄμεσα καί περίπλοκα προβλήματα πού ὑπερβαίνουν τίς διοικητικές ἰδίως δυνατότητες τοῦ παλιοῦ κράτους (καί θά λυθοῦν σέ διάστημα δεκαετιῶν). Χαρακτηριστικό σύμπτωμα τῆς κρίσης ἀποτελεῖ ἡ ἀποικιακή συμπεριφορά τῶν Παλαιοελλαδιτῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἀπέναντι στούς Ἕλληνες τῶν Νέων Χωρῶν — τούς «τουρκόσπορους» — πού ἀντιμετωπίζουν σάν κατακτημένο λαό. Στήν ἕνωση τῶν Νέων Χωρῶν μέ τήν Παλαιά Ἑλλάδα βρίσκονται ἀπό τήν πρώτη στιγμή τά σπέρματα μιᾶς σύγκρουσης ἀνάμεσά τους.

Δεύτερη ἱστορική πρόκληση: ἡ ἴδια ἡ «ἑλληνικότητα» τῶν Νέων Χωρῶν, πού ἀποτελεῖ καί τό πιό ἀνυπέρβλητο ἄμεσο ἐμπόδιο γιά τήν ἀφομοίωσή τους. Σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τή σχεδόν ἀπόλυτη ἐθνική ὁμοιογένεια τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας, ὁ ὄγκος τῶν Νέων Χωρῶν (Κρήτη, Ἤπειρος καί προπαντός Μακεδονία) ἀποτελεῖ ἀκόμα ὀθωμανικό μωσαϊκό ἐθνοτήτων, ὅπου οἱ καθαρά καί συνειδητά ἑλληνικές ψηφίδες σέ ὁρισμένες περιοχές δέν πλειοψηφοῦν. Στήν Ἤπειρο καί τή Μακε-

δονία, 'Αλβανοί, Τοῦρκοι καί Βούλγαροι (ἤ πάντως Σλαβομακεδόνες) ἐλέγχουν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγροτικῆς γῆς. Στήν ἴδια τή Θεσσαλονίκη, ἡ Ἑβραϊκή κοινότητα ἐλέγχει οὐσιαστικά τήν οἰκονομική ζωή. 'Ενῶ παραμένουν ἐχθρικοί ἤ πάντως ἐπιφυλακτικοί ἀπέναντι στό ἑλληνικό κράτος, οἱ συμπαγεῖς αὐτοί ἀλλοεθνεῖς πληθυσμοί δέν μποροῦν (ἀκόμα) νά ἐκδιωχθοῦν, ἀλλά οὔτε καί νά ἀποκλεισθοῦν ἀπό τά πολιτικά δικαιώματα πού συνεπάγεται ἡ ἑλληνική ὑπηκοότητα. Μέ ἀκραία κι ἐκρηκτική συνέπεια, στίς ἐκλογές τοῦ 1915 καί τοῦ 1920, νά πνίξει ἡ συμπαγής ψῆφος Τούρκων, Ἑβραίων καί Βουλγάρων (Σλαβομακεδόνων) τή φωνή τῆς πλειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων στή Μακεδονία.

Τρίτη ἱστορική πρόκληση, πού συγκεκριμενοποιεῖται μέ τήν ἔκρηξη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου: ἡ διαφύλαξη τῶν κεκτημένων καί ἡ συνέχιση τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Μέ τήν ἐπέκταση τοῦ πολέμου, γίνεται ὁλοένα πιό φανερό ὅτι προσφέρεται στό ἑλληνικό κράτος ἡ καλύτερη ἀλλά καί τ ε λ ε υ τ α ί α εὐκαιρία ἐδαφικῆς ἐπέκτασης καί ἐνσωμάτωσης τῶν ἀλύτρωτων ἀκόμα ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Τά περιθώρια ἀναμονῆς ἐξαντλοῦνται ραγδαῖα καθώς οἱ πληθυσμοί αὐτοί (προπαντός στήν Τουρκία) ἀπειλοῦνται μέ ἄμεση κι ὁριστική ἐξόντωση. 'Αλλά καί τά ἴδια τά κέρδη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων βρίσκονται σέ ἄμεσο κίνδυνο (προπαντός στή Μακεδονία) καθώς οἱ ἐμπόλεμοι παραβιάζουν ἀδίστακτα τήν ἑλληνική κυριαρχία κι ἐδαφική ἀκεραιότητα — πού ἀσφαλῶς δέν θά σεβαστεῖ οὔτε ὁ τελικός νικητής. Μπροστά στήν ἱστορική αὐτή πρόκληση καί τίς νέες θυσίες πού ἀπαιτεῖ, ἡ Παλαιά Ἑλλάδα ἀποδεικνύεται ξαφνικά ἀπρόθυμο Πεδεμόντιο, ἀποκρούοντας οὐσιαστικά τήν ἀλυτρωτική της ἀποστολή σάν πικρό ποτήρι.

Στήν ἀντίθεση Παλαιᾶς Ἑλλάδας καί Νέων Χωρῶν πού ἐγκυμονεῖται ἀπό τό 1912, στήν παράλληλη ἀντίθεση Ἑλλήνων καί ξένων μειονοτήτων εἰδικά στίς Νέες Χῶρες καί προπαντός στή Μακεδονία, ἔρχεται ἔτσι νά προστεθεῖ, νά ἐπικαθήσει μιά συνολικότερη καί χωρίς προηγούμενο κρίσιμη ἀντί-

θεση πού πηγάζει ἀπό τήν ἀναντιστοιχία Κράτους καί Ἔθνους, Λαοῦ καί Ἔθνους[1]. Οἱ τρεῖς ἀντιθέσεις, τά τρία μέτωπα σύγκρουσης συγχωνεύονται καί συμπυκνώνονται ἐκρηκτικά στόν Ἐθνικό Διχασμό, πού στήν οὐσία ἀποτελεῖ ἐμφύλια ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στήν πλειοψηφία τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας (σέ «ἀνίερη» συμμαχία μέ τίς ξένες μειονότητες τῶν Νέων Χωρῶν) καί στήν πλειοψηφία τῶν ἀλυτρώτων καί τῶν (μέχρι χθές ἀλυτρώτων) Ἑλλήνων τῶν Νέων Χωρῶν. Τό 1916-17, ὁ Διχασμός θά ἀποτυπωθεῖ καί γεωγραφικά στό χωρισμό «κράτους τῶν Ἀθηνῶν» καί «κράτους τῆς Θεσσαλονίκης», πού, ὁσοδήποτε βραχύβιος, θά ἀφήσει ἀνεξίτηλη τή σφραγίδα του γιά πολλές δεκαετίες.

Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου ἔγραφε τότε χαρακτηριστικά:

> Ἡ πολιτική ἀντίθεσις, ἡ ὁποία τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη μεταξύ τῶν δύο ἀντιπάλων κομμάτων, δέν ὀφείλεται πλέον εἰς ἁπλῆν προσωπικήν διαφοράν, οὔτε εἰς δευτερεύοντα νομοθετικά καί κυβερνητικά μέτρα: ὀφείλεται εἰς διαφοράν ἀντιλήψεων θεμελιώδη, ἐν σχέσει πρός τήν φύσιν τοῦ Πολιτεύματος κ α ί τ ή ν τ ύ χ η ν τ ῆ ς Φ υ λ ῆ ς...[2].

Σέ ἕνα πολύ γενικό καί ἀφηρημένο ἐπίπεδο, καί οἱ δύο ἀντίπαλοι «πολιτικοί κόσμοι» ἐμφοροῦνται ἀπό τόν ἴδιο ἀστικό ἐθνικισμό (τή Μεγάλη Ἰδέα). Ἀλλά ὁ Βενιζελισμός ἀποδεικνύεται ὁ πιό συνεπής, διορατικός καί πραγματιστικός φορέας τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἐνῶ ὁ Ἀντιβενιζελισμός, παρά τό βυζαντινό ρομαντισμό του γύρω ἀπό τόν Κωνσταντῖνο ΙΒ΄, καταλήγει νά ἐκφράζει τόν ἐσωστρεφῆ πατριωτισμό τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας. Παρά τήν κοινή ἰδεολογική μήτρα, κρίσιμες διαφορές διακρίνουν τό Βενιζελικό ἀλυτρωτισμό ἀπό τόν Ἀντιβενιζελικό πατριωτισμό. Ὁ Βενιζελισμός αὐτοκαθορίζεται καί νομιμοποιεῖται μέ ἀναφορά στό Ἔθνος ὡς ἑνιαῖο σύνολο, πού ἀγκαλιάζει Παλαιά Ἑλλάδα, Νέες Χῶρες καί ἀλύ-

---

1. Βλ. τήν προκήρυξη τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης (*κείμενο ἀρ. 5*).
2. Βλ. Γεωργίου Παπανδρέου, *Πολιτικά θέματα* (Ἀθήνα: Ἀετός, 1941), σ. 83-84. Ὑπογράμμιση δική μου.

τρωτους. Ἀντίθετα, ὁ Ἀντιβενιζελισμός αὐτοκαθορίζεται καί νομιμοποιεῖται μέ ἀναφορά στό Κράτος — καί μάλιστα στό Κράτος ὅπως ἦταν πρίν ἀπό τό 1912. Ἔτσι, στήν «Ἑλλάδα τῶν δύο ἠπείρων καί τῶν πέντε θαλασσῶν», ὁ Ἀντιβενιζελισμός θά ἀντιτάξει ἀδίστακτα τήν «μικράν, ἀλλ' ἔντιμον Ἑλλάδα».

Ἡ εἰδοποιός διαφορά ἀντικατοπτρίζεται καθαρά σέ διαφορετικές ἀντιλήψεις τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, τοῦ ἐχθροῦ καί ἰδίως τοῦ προδότη. Γιά τό Βενιζελισμό, προδοσία ἀποτελεῖ προπαντός ἡ παράδοση τοῦ Ροῦπελ καί τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας στούς Βουλγάρους, καθώς καί ἡ στήριξη τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ στήν ψῆφο τῶν ξένων μειονοτήτων «τῶν ὁποίων ... ἡ συνεργασία εἰς τάς κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί ἡ ἐπιδοκιμασία πιστοποιοῦν καταφώρως ὅτι ἡ ἀκολουθουμένη πολιτική, ἱκανοποιοῦσα τούς κληρονομικούς ἐχθρούς, ἀντιστρατεύεται πρός τά συμφέροντα τοῦ ἔθνους»[3]. Γιά τόν Ἀντιβενιζελισμό, ἀντίθετα, προδοσία ἀποτελεῖ προπαντός ἡ ὑποστήριξη τῶν Ἀγγλογάλλων. Ὡς πράκτορες τῶν Ἀγγλογάλλων ἐκτελοῦνται ἀνώνυμοι Μικρασιάτες πρόσφυγες στά Νοεμβριανά, ἐνῶ οἱ Ἀμυνίτες πού πολεμοῦν γιά τή Μακεδονία θεωροῦνται προδότες πρός τήν Πατρίδα καί τόν Βασιλέα. Γιά τήν Παλαιά Ἑλλάδα, ἐχθρός δέν εἶναι ὁ μακρινός Βούλγαρος· ἐχθρός εἶναι ὁ ὁρατός Σενεγαλέζος. Ὁ Βενιζελικός ἀλυτρωτισμός κερδίζει τίς πρῶτες δάφνες του στή μάχη τοῦ Ραβινέ. Ὁ Ἀντιβενιζελικός πατριωτισμός κερδίζει τίς δάφνες του στή μάχη τοῦ Φιλοπάππου.

Παρά τό ἀγεφύρωτο χάσμα πού τίς χωρίζει, οἱ δύο ἀντίπαλες παρατάξεις μένουν πάντως δέσμιες τοῦ ἴδιου ὑπερκείμενου ἐθνικισμοῦ καί παγιδεύονται ἔτσι σέ κρίσιμες ἀντιφάσεις. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ Βενιζελισμός χάνει τήν πλειοψηφία στήν Παλαιά Ἑλλάδα, ἡ ἐθνική ὁλοκλήρωση προϋποθέτει ἀναγκαῖα ἐμφύλιο πόλεμο, δηλ. τόν «διά πυρός καί σιδήρου»

3. Ὅ.π., σ. 81.

ἐξαναγκασμό τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας νά πάρει μέρος στήν ἐθνική προσπάθεια καί νά καταβάλει τίς ἀπαιτούμενες θυσίες. Ἡ παραγνώριση τῆς ἀμείλικτης αὐτῆς ἀναγκαιότητας ὁδηγεῖ στίς μοιραῖες ἐκλογές τοῦ 1920. Ἀπηχώντας τήν κοινή ἀντίληψη πολλῶν Βενιζελικῶν, ὁ Γεώργιος Βεντήρης θά γράψει ἀργότερα ὅτι ἔπρεπε νά εἶχε ἐπιβληθεῖ δικτατορικό καθεστώς.

> Διότι ἡ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, συστηματικῶς ἐξαπατηθεῖσα, παρεγνώριζε κατά βάσιν τήν πραγματικότητα. Ἐάν ἀφήνετο κυρία τῶν ἀποφάσεών της θά κατεπόντιζεν τόν Ἑλληνισμόν ὅλον. Δύο τό πολύ ἑκατομμύρια προσώπων τοῦ παλαιοῦ κράτους ἔκριναν τήν τύχην ἕξη ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων τῶν Νέων Χωρῶν καί τοῦ ἀλυτρώτου Γένους[4].

Ἀπό τήν πλευρά του, ὁ Ἀντιβενιζελισμός δέν θά τολμήσει νά διακόψει τή μικρασιατική ἐκστρατεία, παρά τίς προεκλογικές του ὑποσχέσεις. Θά τήν συνεχίσει ὅμως καί θά τήν βιώσει σάν καθαρά στρατιωτική ἐπιχείρηση τοῦ Κράτους — κι ὄχι σάν ἀλυτρωτική προσπάθεια τοῦ Ἔθνους. Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σίγουρα δέν περιλαμβάνεται στήν «Ἑλλάδα» πού ἔχει ὑπόψη του ὁ Γεώργιος Βλάχος ὅταν γράφει, τόν Αὔγουστο τοῦ 1922, ὅτι «ἡ Ἑλλάς» πρέπει ἐπιτέλους «νά διαχειμάση οἴκαδε» καί νά μή «δίδη πλέον τούς Πομερανούς της διά τήν πέραν τῶν βλέψεών της Ἀνατολήν»[5].

Ἡ Μικρασιατική Καταστροφή ἐνταφιάζει τόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό. Μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν, ὁλόκληρο σχεδόν τό Ἔθνος ἀναδιπλώνεται καί συγκεντρώνεται μέσα στά ὁριστικά σύνορα τοῦ Κράτους. Παρά τίς τεράστιες ἀνθρώπινες ἀπώλειες, τή γεωγραφική συρρίκνωση καί τά ζητήματα πού μένουν ἄλυτα (τῆς Δωδεκανήσου, τῆς Βορείου Ἠπείρου καί προπαντός τῆς Κύπρου), ἡ ἐθνική ἑνοποίηση ἔχει

---

4. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920* (Ἀθήνα: Πυρσός, 1931), τ. 2ος, σ. 362.

5. Βλ. *κείμενο ἀρ. 8*.

οὐσιαστικά ὁλοκληρωθεῖ μέ τελεσίδικο τρόπο. Ἡ ἐμφύλια διαμάχη φαίνεται κι αὐτή ἱστορικά ξεπερασμένη, μαζί μέ τήν περίοδο πού τή γέννησε. Ὡστόσο, ὁ Διχασμός ὡς κρίση ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης κληροδοτεῖται στό Μεσοπόλεμο, συμπυκνωμένος σέ τρεῖς ἀντιθέσεις πού ἀποτελοῦν προέκταση ἐκείνων τῆς προηγούμενης δεκαετίας.

Ἡ προγενέστερη ἀναντιστοιχία Λαοῦ καί Ἔθνους μεταμορφώνεται καί ἀναβιώνει τώρα μ έ σ α στά ὅρια τοῦ Κράτους ὡς φυλετικό χάσμα ἀνάμεσα στούς γηγενεῖς καί τούς πρόσφυγες — τούς πρώην ἀλύτρωτους. Ἡ σχεδόν ἀπόλυτη ἐθνική ὁμοιογένεια πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν παραμένει, οὐσιαστικά, περισσότερο ὑπόσχεση παρά πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἡ «ἑλληνικότητα» τῶν προσφύγων ἀμφισβητεῖται ἀπό τούς γηγενεῖς, μέ χαρακτηρισμούς ὅπως «τουρκόσποροι» καί «γιαουρτοβαφτισμένοι». Τό φυλετικό χάσμα ἔχει ἀναμφίβολα πραγματικές ἀφορμές: πλῆθος ὁρατές πολιτιστικές ἰδιαιτερότητες διαφοροποιοῦν τούς πρόσφυγες ἀπό τούς γηγενεῖς καί ἐμποδίζουν τήν ἐπικοινωνία μεταξύ τους. Ἀρκεῖ νά ἐπισημάνει κανείς τά χαρακτηριστικά ἐπίθετα τῶν προσφύγων, καθώς καί τή γλώσσα, πού γιά πολλούς δέν εἶναι κάν ἡ ἑλληνική. Ἀλλά τό χάσμα ἐνισχύεται καί συντηρεῖται ἀπό τήν κοινωνική ἀπομόνωση τῶν προσφύγων σέ χωριστές γειτονιές, συνοικισμούς καί χωριά. Φορτίζεται ἐκρηκτικά ἀπό τόν ἄγριο οἰκονομικό ἀνταγωνισμό γηγενῶν καί προσφύγων στήν ἰδιοποίηση τῆς γῆς (ἀγροτικῆς καί ἀστικῆς), στήν ἀγορά ἐργασίας, ἀλλά καί στίς κάθε λογῆς καί κλίμακας ἐπιχειρηματικές δραστηριότητες (ἀπό τό μικρεμπόριο μέχρι τή βιομηχανία). Διευρύνεται, τέλος, κι ἀναπαράγεται ἀδιάκοπα ἀπό τίς πολιτικές συγκρούσεις, ἀφοῦ οἱ πρόσφυγες εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐξασφαλίζουν τήν ἐκλογική ἐπικράτηση τῆς Δημοκρατίας καί τοῦ Βενιζελισμοῦ. Γιά μεγάλο μέρος τῶν γηγενῶν — ἰδίως αὐτό πού ἐκφράζεται μέ τόν Ἀντιβενιζελισμό — οἱ πρόσφυγες εἶναι μέ δυό λόγια οἱ ξ έ ν ο ι πού ἦρθαν νά τούς ἐκτοπίσουν τόσο ἀπό τήν οἰκονομική, ὅσο

καί ἀπό τήν πολιτική ζωή τοῦ τόπου τους[6].

Πέρα ὅμως ἀπό τό χάσμα μεταξύ γηγενῶν καί προσφύγων, ἡ ἐθνική ὁμοιογένεια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δέν εἶναι πλήρης καί γιά ἕναν ἀκόμη λόγο. Παρά τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν, παραμένουν στίς Νέες Χῶρες ὁρισμένες ξένες μειονότητες, μικρές σέ ὄγκο, ἀλλά συγκεντρωμένες σέ εὐαίσθητες περιοχές, ὅπως ἰδίως οἱ Σλαβομακεδόνες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καί οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ δύο μειονότητες βρίσκονται σέ διαρκῆ σύγκρουση ὄχι μόνο μέ τό ἑλληνικό κράτος, ἀλλά καί μέ τούς Ἕλληνες τῶν περιοχῶν αὐτῶν — καί ἰδιαίτερα μέ τούς πρόσφυγες. Ἡ γενική ἀντίθεση γηγενῶν καί προσφύγων παίρνει ἐκεῖ τήν εἰδική μορφή μιᾶς ἐ θ ν ι κ ῆ ς ἀντιπαράθεσης ἀλλοεθνῶν γηγενῶν καί Ἑλλήνων προσφύγων. Οἰκονομικό ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μέ τούς Σλαβομακεδόνες χωρικούς εἶναι ἡ γῆ· μέ τούς Ἑβραίους, εἶναι ὁ ἔλεγχος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στή Θεσσαλονίκη. Πολιτικά, ἡ ἀντίσταση τῶν γηγενῶν ἐκφράζεται καί ἐδῶ μέ τόν Ἀντιβενιζελισμό. Ἀλλά γηγενεῖς στήν περίπτωση αὐτή εἶναι οἱ Σλαβομακεδόνες καί οἱ Ἑβραῖοι. Κατά συνέπεια, ὁ ἐθνικισμός (καί ὁ ἀντισημιτισμός) τῶν Ἑλλήνων στή Μακεδονία ἀποτελεῖ κατεξοχήν Βενιζελικό καί μάλιστα προσφυγικό μαζικό φαινόμενο, πού ἀποκορυφώνεται στήν ἐπαναληπτική ἐκλογή τῆς Θεσσαλονίκης, τόν Ἰούλιο τοῦ 1933, ὅταν προβάλλει ὁ κίνδυνος νά ἐπαναληφθεῖ ἡ ἐμπειρία τοῦ 1920: νά κριθεῖ δηλ. ἡ ἐκλογή (καί νά ἀνατραπεῖ ὁ συσχετισμός δυνάμεων σέ πανελλήνια κλίμακα) ἀπό τήν ψῆφο ἀλλοεθνῶν — καί μάλιστα τῶν Ἑβραίων[7].

Γενικότερα, ὁ ἔντονος ἐθνικισμός πού χαρακτηρίζει τούς μέχρι πρόσφατα ἀλύτρωτους Ἕλληνες τῶν Νέων Χωρῶν, γηγενεῖς καί πρόσφυγες, ἀποτελεῖ ἄρρηκτο δεσμό μέ τό Βενι-

---

6. Βλ. *κείμενο ἀρ. 9.*
7. Βλ. *κείμενο ἀρ. 10.*

ζελισμό, παρά τόν ἐνταφιασμό τῆς Μεγάλης 'Ιδέας. Τό χάσμα ἀνάμεσα στήν Παλαιά Ἑλλάδα καί τίς Νέες Χῶρες μένει ἀγεφύρωτο. Διατηρεῖται ἰδίως ἀπό τήν ἱστορική μνήμη τοῦ χωρισμοῦ σέ δύο κράτη καί τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης, πού στήν Παλαιά Ἑλλάδα εἶναι προπαντός μνήμη τῆς Βενιζελικῆς αἱματηρῆς καταπίεσης. Ἡ γεωγραφική ἀντίθεση ὀξύνεται ἐξάλλου ἀποφασιστικά στό βαθμό πού συμπίπτει μέ τό χάσμα γηγενῶν καί προσφύγων, μετά τή μαζική προσφυγική ἐγκατάσταση στίς Νέες Χῶρες καί προπαντός στή Μακεδονία καί τή Θράκη. Ἡ συσσώρευση καί συμπύκνωση ἀντιθέσεων σέ καθαρά γεωγραφική βάση ἀντιπροσωπεύει διαρκῆ κίνδυνο διάσπασης τῆς κρατικῆς ἑνότητας καί ἐπανάληψης τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Πραγματικά, τό μοιραῖο κίνημα τῆς 1ης Μαρτίου 1935 ξαναζωντανεύει γιά λίγο τό χωρισμό τοῦ 1916-17, ἐνῶ ἡ καταστολή του παίρνει τό χαρακτήρα ἐκστρατείας τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας γιά τήν καθυπόταξη τῶν Νέων Χωρῶν.

Ἄν ὁ Διχασμός ὡς κρίση ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης ἐξακολουθεῖ στό Μεσοπόλεμο, ἐξακολουθοῦν καί οἱ κρίσιμες διαφορές πού χωρίζουν τίς δύο ἀντίπαλες παρατάξεις, παρά τήν κοινή μήτρα τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ καί παρά τήν τομή τοῦ 1922. Ὁ Βενιζελισμός παραμένει ὁ πιό συνεπής καί δυναμικός φορέας τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης — μέσα πιά στά ὅρια τοῦ κράτους. Παίρνει ἀνενδοίαστα τήν εὐθύνη γιά τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν, ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τήν ἐπίτευξη ἐθνικῆς ὁμοιογένειας. Ἀναλαμβάνει καί σέ ἀποφασιστικό βαθμό πραγματοποιεῖ τό ἱστορικό ἔργο τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων καί τῆς ἐνσωμάτωσής τους στό ἑλληνικό κράτος. Ἐπιδιώκει συστηματικά τήν ἀφομοίωση ἤ ἐξουδετέρωση τῶν ξένων μειονοτήτων πού ἀντιπροσωπεύουν ἐνδεχόμενη ἀπειλή γιά τήν κυριαρχία καί ἐδαφική ἀκεραιότητα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Τέλος, μέ τήν οἰκονομική του ἰδίως πολιτική, ἀλλά καί μέ τό γενικότερο πρόγραμμα πού ἐφαρμόζει στό Μεσοπόλεμο, ὁ Βενιζελισμός ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ τόν ἱστορικό φορέα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν Νέων Χωρῶν στό ἐθνικό κράτος.

Ἀντίθετα, ὁ Ἀντιβενιζελισμός οὐσιαστικά συσπειρώνει καί ἐνσαρκώνει τίς κάθε λογῆς ἀντιστάσεις καί ἀντιδράσεις στήν ἐθνική ὁλοκλήρωση καί στό σύγχρονο ἐθνικό κράτος. Ἐνσαρκώνει προπαντός τήν ἐπιθετικότητα τῶν γηγενῶν ἐναντίον τῶν προσφύγων. Στίς ξένες (καί ἄλλες) μειονότητες, ὑπόσχεται προστασία ἀπέναντι στό ἑλληνικό κράτος καί τήν ἑλληνική πλειοψηφία, γιά λόγους κομματικούς περισσότερο παρά ἰδεολογικούς. Ὁ Ἀντιβενιζελισμός, τέλος, ἐξακολουθεῖ νά ἐκφράζει τόν ἐσωστρεφῆ πατριωτισμό τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας καί τή ρομαντική της νοσταλγία γιά ἕνα μυθικό πιά παρελθόν ὅπου τά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους συνέπιπταν μέ τά δικά της.

> Ἐκεῖ, εἰς τό παρελθόν, τό ὁποῖον δέν εἶχεν ἐγγίσει ἡ κατάρα τοῦ καταπέλτου, τό ὁποῖον δέν εἶχε γνωρίσει τούς νέους ἀνθρώπους, θά εὑρεθῆ ὡς ἀνάμνησις μία Ἑλλάς εὐτυχής, ἡνωμένη. Τήν Ἑλλάδα αὐτήν τήν εἴχομεν δημιουργήσει ἡμεῖς. Τήν Ἑλλάδα αὐτήν κατέστρεψεν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος[8].

Ἡ ἀπόρριψη τῶν προσφύγων σέ συνδυασμό μέ τήν προάσπιση τῶν ἀλλοεθνῶν ἀποτελεῖ βέβαια κατάφωρη ἀναίρεση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ καί ἀνεξίτηλο στίγμα στά μάτια τῶν Βενιζελικῶν καί ἰδίως τῶν προσφύγων. Ἀλλά ὁ Ἀντιβενιζελικός φανατισμός δέν θά διστάσει νά ἀπαντήσει στούς πρόσφυγες ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης «εἶναι πιό ρωμηοί ἀπό σᾶς»[9].

Ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ Βενιζελισμός παραμένει ὁ κατεξοχήν φορέας τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ, κυρίως αὐτός πλήττεται καί ἀπειλεῖται ἀπό τή γενικότερη ἰδεολογική κρίση πού προκαλεῖ ἡ Μικρασιατική Καταστροφή. Ἀπό τή σκοπιά αὐτή, μπορεῖ νά ἐπισημανθεῖ καί νά ἑρμηνευθεῖ μία ἀκόμα κρίσιμη διαφορά

---

8. Βλ. *κείμενο ἀρ.* 7.
9. Φράση τοῦ βουλευτῆ Σπετσῶν Περικλῆ Μπούμπουλη στή συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 24ης Ἰανουαρίου 1934. Βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων*, σ. 990.

ἀνάμεσα στίς δύο παρατάξεις κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ αὐτάρεσκη στειρότητα καί σχεδόν ἀνυποψίαστη προσήλωση στίς παραδόσεις πού χαρακτηρίζει τόν Ἀντιβενιζελικό χῶρο βρίσκεται σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τίς ἔντονες ἰδεολογικές ἀναζητήσεις πού διαπερνοῦν καί διασποῦν τό Βενιζελισμό. Καί ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, ἀλλά προπαντός φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος ἤ ἀκόμα ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς ἀναζητοῦν οὐσιαστικά τό στίγμα ἑνός νέου ἐθνικοῦ ὁράματος ἱκανοῦ ν' ἀντικαταστήσει τό παλιό πού χάθηκε ἀμετάκλητα. Ἡ ἀβασίλευτη Δημοκρατία ἀποτελεῖ τό κλειδί αὐτοῦ τοῦ νέου ὁράματος, ἀλλά μένει χωρίς τό οὐσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο πού θέλει νά τῆς δώσει προπαντός ὁ Παπαναστασίου[10]. Μέ τό πρόγραμμα τῆς τετραετίας (1928-32), ὁ Βενιζέλος προτείνει τελικά ἕνα ὅραμα ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί ὑπόσχεται νά κάνει τήν Ἑλλάδα «ἀγνώριστη». Στήν ἐξωτερική πολιτική, διαμορφώνεται μιά νέα εἰρηνική πορεία ἀπαγκίστρωσης ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις, συμφιλίωσης μέ τούς γείτονες καί Βαλκανικῆς συνεργασίας. Στήν ἐκπαίδευση, τέλος, οἱ μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ἐμπνέονται ἀπό τήν ἀναγνώριση τῆς πιεστικῆς ἀνάγκης νά διαμορφωθεῖ μιά νέα ἐθνική συνείδηση.

Τό ἐκπαιδευτικό δέν εἶναι ἄλλωστε τό μόνο κοινωνικό ζήτημα πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἄν τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης κι ὁ συνυφασμένος μ' αὐτό Διχασμός δεσπόζουν σ' ὅλη τήν περίοδο 1910-40, δέν ὑπάρχει κοινωνικό ζήτημα οὔτε ὄψη τῆς Βενιζελικῆς ἰδίως πολιτικῆς, πού νά μήν ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα. Γι' αὐτό καί ἀποτελεῖ κλασικό λάθος νά διαχωρίζουμε καί ν' ἀπομονώνουμε τά κοινωνικά ζητήματα ἀπό τό ἐθνικό.

---

10. Βλ. *κείμενο ἀρ. 15*.

Πρίν ἀπό τό 1912, τά πρῶτα ἀκόμη βήματα γιά τήν ἐπίλυση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος — ἐντοπισμένου τότε στή Θεσσαλία, τήν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας κι ὁρισμένες περιοχές τῆς Στερεᾶς — συνδέονται ὁπωσδήποτε μέ τήν ἐπιδίωξη ἐθνικῆς ὁμοψυχίας γιά τήν ἐπικείμενη πολεμική προσπάθεια. Ἀλλά μετά τό 1912 τό ἀγροτικό ζήτημα ἀποκτᾶ μιά νέα καί κρίσιμη ἐθνική διάσταση, ἀφοῦ ὁ ἠπειρωτικός ὄγκος τῶν Νέων Χωρῶν (Ἤπειρος καί Μακεδονία) κυριαρχεῖται ἀπό τή μεγάλη ἰδιοκτησία ἀλλοεθνῶν. Ἡ ριζική ἀγροτική μεταρρύθμιση πού ἐγκαινιάζει τελικά ἡ Προσωρινή Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιδιώκει κατά συνέπεια ὄχι μόνο νά ἐξασφαλίσει τήν πολιτική ὑποστήριξη τῶν χωρικῶν, ἀλλά καί νά στερεώσει τήν ἑλληνική παρουσία στίς περιοχές αὐτές, πού ἀπειλεῖται ἄμεσα στή διάρκεια τοῦ πολέμου[11]. Ἀνάλογο ἐθνικό στόχο ὑπηρετεῖ ἡ ἀγροτική μεταρρύθμιση καί μετά τό 1922, ἰδίως μέ τή μαζική ἐγκατάσταση προσφύγων σέ εὐαίσθητες παραμεθόριες περιοχές. Ἡ ἐθνική σκοπιμότητα τῆς μεταρρύθμισης ἐπεκτείνεται καί στό σύνολο τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς πού τή συμπληρώνει γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπιβίωση τῆς νέας μικροϊδιοκτησίας.

Ἐξάλλου, καί ἡ φιλεργατική πολιτική πού χαρακτηρίζει ἀρχικά τό Βενιζελισμό συνδέεται ἄμεσα μέ τή γενικότερη ἐπιδίωξη κοινωνικῆς εἰρήνης καί ἐθνικῆς ὁμοψυχίας — ἀναγκαίων προϋποθέσεων τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς. Ἡ σύνδεση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος μέ τό ἐθνικό γίνεται πιά ὁλοφάνερη τό 1917-18. Τό 1917, ἡ Προσωρινή Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης ἐνθαρρύνει χαρακτηριστικά τήν ἵδρυση ἐργατικοῦ κέντρου ἐκεῖ, γιά νά ἀντισταθμίσει τήν ἐπιρροή τῆς ἑβραϊκῆς Φεντερασιόν. Τόν ἑπόμενο χρόνο, ἡ Κυβέρνηση Βενιζέλου δίνει ἀποφασιστική ὤθηση στήν ἵδρυση τόσο τῆς ΓΣΕΕ ὅσο καί τοῦ ΣΕΚΕ (τοῦ μετέπειτα ΚΚΕ), γιά νά ἐξασφαλίσει τήν προάσπιση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ζητημάτων στό διεθνῆ ἐργατικό καί

11. Βλ. τίς σχετικές ἀναφορές τοῦ Βενιζέλου τό 1911 καί τό 1920 (*κείμενο ἀρ. 14*).

σοσιαλιστικό χῶρο. Ἡ ἄμεση διάψευση τῶν προσδοκιῶν αὐτῶν καί γενικότερα ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος χάρη στήν ἀντιπολεμική προπαγάνδα σοσιαλιστῶν καί Ἀντιβενιζελικῶν δέν εἶναι ἄσχετες μέ τή στροφή τῆς Βενιζελικῆς πολιτικῆς, πού θά καταλήξει ἀργότερα στό ἰδιώνυμο. Ὅπως δέν εἶναι ἄσχετοι μέ τό ἰδιώνυμο οἱ δεσμοί τοῦ ΚΚΕ μέ ὁρισμένες ξένες μειονότητες καί προπαντός ἡ πολιτική του γιά «ἑνιαία καί ἀνεξάρτητη Μακεδονία» (καί «ἑνιαία καί ἀνεξάρτητη Θράκη»), πού ὑπαγορεύεται ἀπό τήν Κομμουνιστική Διεθνή[12].

Τέλος, τό ἐκπαιδευτικό καί ἰδίως τό γλωσσικό εἶναι φυσικά συνυφασμένα μέ τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Ὁ δημοτικισμός ἀπό τήν ἀρχή συνδέεται ἄρρηκτα μέ τόν ἐθνικισμό — καί μάλιστα μέ τόν ἀλυτρωτισμό. Ἀλλά κι αὐτά τά ζητήματα ἀποκτοῦν νέα ἐθνική διάσταση καί σημασία μετά τό 1912, μπροστά στήν ἐπείγουσα ἀνάγκη ἀφομοίωσης νέων πληθυσμῶν καί ἐμπέδωσης τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης. Δέν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι καί πάλι ἡ ριζική μεταρρύθμιση ἐγκαινιάζεται ἀπό τήν Προσωρινή Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης, στήν κρισιμότερη γιά τά ἐθνικά ζητήματα φάση τοῦ πολέμου. Ἡ ἴδια ἀνάγκη ὑπαγορεύει τή Βενιζελική ἐκπαιδευτική πολιτική καί μετά τό 1922 — μετά ἰδίως τόν ἐρχομό τῶν προσφύγων.

Θά χρειαστεῖ ἡ θύελλα ἑνός νέου πολέμου καί μιᾶς νέας ἐμφύλιας σύγκρουσης καί ἡ κοσμογονία τῆς μεταπολεμικῆς ἀνασυγκρότησης γιά νά ξεπεραστεῖ ὁριστικά ὁ Διχασμός ὡς κρίση ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Τά παιδιά καί τά ἐγγόνια τῶν προσφύγων δέν θά γνωρίσουν τό φυλετικό μίσος πού ἀντιμετώπισαν οἱ γονεῖς τους. Οἱ ξένες μειονότητες θά ἀφανιστοῦν σχεδόν ὅλες (ἐκτός ἀπό μία). Οἱ μεταπολεμικές οἰκονομικές καί πολιτικές ἀνακατατάξεις θά ἐξαλείψουν οὐσιαστικά τό

---

12. Βλ. *κείμενο ἀρ. 11.*

παλιό χάσμα ἀνάμεσα στήν Παλαιά Ἑλλάδα καί τίς Νέες Χῶρες. Ἡ ἴδια ἡ διάκριση χαρακτηριστικά θά ξεχαστεῖ. Καί ὁ ἐθνικισμός, ἄλλωστε, θά γίνει ἀγνώριστος ἀλλάζοντας περιεχόμενο, στόχο καί φορέα: θά γίνει ἐθνικοφροσύνη.